
**ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСНОГО
БАЧЕННЯ ТА РЕКОМЕНДАЦІЙ
ОРГАНАМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ
ЩОДО ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ОКУПАЦІЇ
ТА ВИКЛИКІВ У ПРОЦЕСІ РЕІНТЕГРАЦІЇ
ТОТ АР КРИМ ТА м. СЕВАСТОПОЛЯ
В КУЛЬТУРНІЙ ПОЛІТИЦІ**

*Евеліна Кравченко, Андрій Луцик,
Сергій Мокренюк, Дарина Підгорна
запрошені експерти:
Тетяна Водотика, Володимир Гуріч*

Культурна політика

Сформована концепція реалізації культурної політики є критично важливою складовою деокупації території Криму та реінтеграційних процесів, які будуть надалі відбуватися на півострові. Концепція має бути не лише спроектована відповідно до норм та принципів міжнародного та національного права, а також врахувати наступні чинники:

- Відмінності на законодавчому та практичному рівнях архітектури культурного менеджменту та стратегічного планування розвитку та підтримки культури та інформаційної політики між 2013(2014) та часом деокупації півострову.

- Врахування історичного контексту навколо території півострову Крим, етнічних спільнот, що населяли та населяють Крим, їх культурні, релігійні та мовні особливості з метою дієвої реалізації політики пам'яті та різноманіття, процесів реінтеграції регіону та його населення.

- Врахування особливостей демографічного складу населення півострову на момент деокупації та його культурні та інформаційні

потреби. Пріоритизація потреб відповідно до можливостей, ресурсів та фактичного стану речей.

- Залучення представників громадського сектору, наукової та культурної спільноти, міжнародних експертів з метою пошуку компромісів та найбільш гнучких моделей побудови архітектури культурного та інформаційного менеджменту на території деокупованого півострову.

У звіті представлено коротке резюме попереднього аналізу ситуації у культурній, соціальній та інформаційній сферах у Криму, визначено виклики та потенційні потреби.

Аналіз поточної ситуації в Криму здійснювався в наступних тематичних кейсах культурної політики: культурна спадщина, національна пам'ять, національна ідентичність.

Окремою частиною звіту є перелік рекомендацій для державних органів влади України, міжнародних організацій, національних і міжнародних інституцій.

Звіт складається із двох авторських частин:

1. Культура як невід'ємна гуманітарна складова в деокупації і реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, демографія Криму

і рекомендації до формування культурної політики в регіоні (*Евеліна Кравченко, Тетяна Водотика*).

Додаток: Реалізація культурної політики через соціальну роботу (*Володимир Гуріч*).

2. Сфера охорони культурної спадщини в контексті подолання наслідків окупації та викликів у процесі реінтеграції ТОТ, зокрема АР Крим та м. Севастополь (*Дарина Підгорна, Андрій Луцик, Сергій Мокренюк*).

Культура як невід’ємна гуманітарна складова в деокупації і реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, демографія Криму і рекомендації до культурної політики в регіоні

Культурна спадщина – це те підґрунтя людської цивілізації, яке залишає нам можливість зрозуміти і перевірити як формувався наш досвід на протязі багатьох сотень і тисяч поколінь. Саме відношення до нашого минулого і повага до нього робить із нас цивілізованих людей. Адже цивілізація в історії людства – це стан систематизації і узагальнення набутих знань і навичків так само, як і матеріальних об’єктів давнини, тобто культурної спадщини. Так формувалася європейська цивілізація, частиною якої ми є. Культурна спадщина є основою культури, вона формує риси національної ідентичності, зберігає етнічне різноманіття, разом із історичною пам’яттю є основою для історії, досвіду як окремих народів, так і всього людства. Тому формування культурної політики цивілізованого суспільства повинно мати в основі полі-

тику збереження і використання культурної спадщини або культурних цінностей.

I. Культурна спадщина Криму є невід’ємною частиною культурної спадщини України.

Неможливо відділити окремо культуру Криму і материкової України: це єдиний історичний регіон, історична провінція, яка іменується в наукових текстах Північне Причорномор’я – територія від північного узбережжя Чорного моря до Полісся. Власне греки, які населяли у свій час цю територію, почали записувати в своїх текстах поруч із легендарними назвами та сюжетами географічні відомості, давати назви місцевим племенам, відстежувати історію тих етносів і племен, які проживали на північ від Чорного моря. Такі ж процеси відбувалися і в інших частинах Європи на берегах Чорного і Середземного моря, так починалася європейська історія і цивілізація на берегах Італії, Франції, Іспанії тощо, таким же, як і в Україні було проникнення грецького і римського впливу в центрі і на півночі Європи.

Російська Федерація сьогодні вміло маніпулює фактами з історії та археології, демонструючи приналежність Криму до своєї території – в наукових та освітніх текстах півострів іменують або Північним Причорномор’ям, або півднем Російської держави. Насправді ж цей регіон завжди мав історичний розвиток, що відповідав загальноєвропейським тенденціям розвитку племен і держав історичної доби. Сучасна Україна сформувалась на землях, де співіснували, з’являлися, зникали, виникали та трансформувалися різні племена, що врешті утворили етнічну єдність, яка за певного періоду поступу у суспільному розвитку створила

державу. І попри запеклі дискусії істориків щодо часу виникнення цієї єдності, сам факт є доконаним і аргументованих заперечень не має.

Така теоретична модель у вивченні й інтерпретації давньої історії та культури України не є поодиноким наміром провести ревізію в історичних побудовах радянської чи російської історіографії. Останнє десятиліття в європейській та передовсім англомовній гуманітаристиці характеризується впевненим превалюванням постколоніальної теорії, яка активно застосовується і щодо археологічних та історичних досліджень¹.

Тому концепція «русского міра», яка є основою зовнішньої та внутрішньої політики Російської Федерації, та яка активно присутня в Криму, є архаїзмом з точки зору наукового поступу, зокрема в археології, і в тісно пов'язаній з нею культурній спадщині. Концепція не отримала визнання провідними науковими центрами та залишається чимось на кшталт войовничої ідеології ІДІЛ або комуністичної ідеї експорту пролетарської революції. А та діяльність РФ, спрямована на підживлення цієї концепції, до прикладу – стаття Президента РФ на тему міжетнічних стосунків, опублікована на інтернет-ресурсі Кремля у 2020 році, є інструментом створення ілюзії існування цієї концепції та її правдивості, та модернізованою версією статті Йосифа Сталіна «Марксизм і питання мовознавства». Обидва приклади є результатом використання дуже застарілої ідеології, що створювалася імперськими державами для володіння й управління завойованими народами. Так формувався імперський

наратив, який зараз цивілізований світ вважає частиною історії минулого. Основним механізмом створення такого наративу є руйнація взаємозв'язку між культурною спадщиною, національною пам'яттю і національною ідентичністю за допомогою підміни значень і суті подій, руйнування і перебудови пам'яток і пам'ятних місць.

На наш погляд саме концепція постколоніалізму є адекватною протиположністю концепції «русского міра», такий підхід найбільше сприятиме впровадженню етнічного різноманіття в регіоні.

1. Стан культурної спадщини Криму під російською окупацією, досвід реагування після закінчення або заморожування подібних конфліктів.

Станом на 2023 рік відповідно до державних реєстрів нерухомих пам'яток України на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (далі – АРК) на обліку перебуває 37 пам'ятки національного значення, на території Севастопольської міськради – 19 пам'яток національного значення та 32 пам'ятки місцевого значення. Хоча 25 червня 2020 року Кабінет Міністрів України на своєму засіданні прийняв дві постанови: «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (АР Крим)» та «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (м. Севастополь)». І відповідно до цих Постанов Уряд України вніс до реєстру 175 об'єктів культурної

¹ <https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-1001>, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00438243.2011.544883>

спадщини національного значення, розташованих на тимчасово окупованій території Кримського півострова – 164 в АР Крим і 11 в місті Севастополь. Також ці об'єкти були включені зі Списку обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР. Цьому посприяла громадськість, яка активно тиснула з 2014 року на центральний орган виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері збереження культурної спадщини України.

У жовтні 2021 року відповідні рекомендації було ухвалено і Комітетом із гуманітарної і інформаційної політики Верховної Ради України, які виконані не були².

Однак реальна кількість культурних пам'яток України в Криму – набагато більша. Реєстри не відображають дійсного стану за декількох причин: а) пам'ятка має відповідати певним умовам та критеріям, визначеним у законодавстві; б) пам'ятка може бути номінована лише через державні органи та їх представництва на місцях; в) сам процес включення пам'ятки є складним, обтяженим бюрократичними процедурами та доволі тривалим. Більшість пам'яток або зовсім не відомі нікому, або згадуються лише у наукових чи історичних працях. Під найбільшою загрозою в цьому ракурсі є археологічні пам'ятки – їх кількість значно перевищує зазначені в реєстрах, проте вони в переважній більшості не видні оку, оскільки лишаються нерозкопаніми, знаходяться в землі. Їх наявність – це сфера компетенції фахівця-археолога.

Науковий доробок і людський ресурс – це та сукупність знань і навичок, які було

акумульовано навколо кримської археології і культурної спадщини загалом і може бути визначено чимось на кшталт нематеріальної спадщини. Цей науковий доробок містить відомості про давні людські спільноти, які мешкали на Кримському півострові. Це результати досліджень української науки, освітніх і культурних установ, які здійснювалися в Криму. Частина цих робіт опублікована та введена у наукове й інформаційне поле, але частина лишилася в архівах Криму, або представлена невеликими локальними виставками, музейними експозиціями або короткочасними культурними подіями, які отримали інформаційний супровід лише на місцевому рівні – у кримських ЗМІ. Ця інформація якраз і включає дані про ті пам'ятки культурної, передовсім – археологічної спадщини, які відсутні у офіційних реєстрах органів охорони культурної спадщини та МКІП, тому архіви, бібліотеки та маленькі музеї Криму так само важливі для культурної спадщини, як й інші об'єкти культурної спадщини України.

Реальна кількість археологічних пам'яток на території Криму також є значно більшою, що пов'язано зі складною процедурою встановлення на облік відкритих у процесі розвідок або охоронних чи інших досліджень археологічних пам'яток. Первинна інформація про відкриття та дослідження археологічних пам'яток міститься в наукових звітах про археологічні дослідження, які є підставою для початку процедури встановлення на облік археологічної пам'ятки. В ідеалі всі археологічні пам'ятки мають перебувати на державному обліку, проте статистики, скільки із них

² <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/komitet-uxvaliv-rishennya-pro-zaxist-kulturno%D1%97-spadshhini-v-krimu.html>

включено до реєстрів, а скільки відомо лише за науковими дослідженнями немає.

Узагальнених реєстрів або каталогів про об'єкти рухомої культурної спадщини також не створювалося. Єдиним джерелом інформації про археологічні знахідки, здані на постійне або тимчасове зберігання до фондів кримських музеїв, є акти про передачу та колекційні описи, які додавалися до наукових звітів про археологічні дослідження, надісланих до Польового комітету Інституту археології Національної Академії наук України (далі – ІА НАНУ), або передавалися до МКІП разом з короткою інформацією про розкопки або розвідки. Загальні відомості про отримані під час археологічних розкопок знахідки поступали до центрального органу влади лише із національних заповідників, підпорядкованих напряму МКІП, музеї, підпорядковані місцевим управлінням культури, не надсилали жодної інформації центральним органам влади.

Після того як Російська Федерація окупувала Кримський півострів, почалися незворотні процеси у використанні країною-окупантом культурної спадщини, яка стала основою російської імперської пропаганди. Російська Федерація доволі послідовно впродовж останніх кількох десятиліть модернізувала свою пропагандистську машину. Основними інструментами впливу на закордонні аудиторії було обрано маніпуляції питаннями культури, гуманітарного знання в науці, а на внутрішні російські – релігійний фактор в контексті так званої нової концепції історії Криму. Матеріальною основою цієї концепції стала культурна спадщина.

Невизнання анексії, визнання окупації актом агресії проти України і тиск міжнародного співтовариства прискорив процеси створення РФ

нової воєнної і стратегічної інфраструктури на півострові. Розбудова воєнного плацдарму стала причиною пошкодження і знищення сотень археологічних пам'яток, що РФ намагається приховати за маскою так званих археологічних розкопок. Натомість стабільну державну підтримку і безпрецедентне фінансування отримує інший напрям діяльності окупаційної влади – створення нової ідеології «російського міфа» про «ісконно російський Крим». Це стало причиною для ландшафтних перетворень на пам'ятці археології світового значення «Херсонес Таврійський», низки так званих реставрацій палаців і фортець, як то Ханський палац в Бахчисараї, генуезькі фортеці, історичний центр Севастополя, тощо. Фактично цими «ландшафтними перетвореннями» та «реставраціями» створено новий дуже потужний та небезпечний плацдарм нової російської ідеології.

Те саме стосується політики пам'яті й ідентичності кримчан. Важливо донести до свідомості кримського населення з одного боку та міжнародної фахової спільноти – з іншого, що реальний не спотворений історичний досвід суспільств, що проживають на певній території та мають національну або етнічну єдність, є певним типом суспільного досвіду, що і створює комплекс етнічних чи національних ознак народу. В ідеальних умовах історичний досвід має вберігати народ від помилок, допущених у минулому, формувати табу на рівні живої міфології в культурному середовищі народу на підставі пережитої колективної травми чи історичного досвіду. Так само історична пам'ять формує гідність і свідомість народу, створює ознаки національної ідентичності.

Нинішня окупаційна політика РФ в Криму є продовженням напрацьованої в радянській

ідеології політики стирання національної ідентичності та створення цього разу не «радянського міфу світлого майбутнього», а «російського міфу».

Міжнародна практика моніторингу подібних ситуацій з порушенням у галузі охорони і використання культурної спадщини країною окупантом загалом ґрунтується на практиці пострадянських країн за участі РФ, як сторони або як союзника однієї із сторін конфлікту. Найперші результати такого моніторингу зараз видні по ситуації в Нагірному Карабаху, де після деокупації частини провінції Нагірного Карабаху Азербайджан підняв питання діяльності археологів інших країн на цій території³. Інші країни пострадянського табору досі не розробили дієвої стратегії моніторингу своїх окупованих території, проте така робота ведеться в Грузії, зосереджуючись насамперед в межах діяльності національного комітету Блакитного Щита⁴. Прецедентом також можна вважати судовий процес в Амстердамі щодо колекції музейних предметів із виставки «Крим – золотий острів в Чорному морі» із винесеним остаточним рішенням на користь України, як власниці культурних цінностей⁵.

Наша ініціативна група збирає факти порушень і кваліфікує їх з точки зору міжнародного права і національного законодавства із подальшою передачею до українських і міжнародних контролюючих органів⁶.

2. Вплив окупаційної влади на культуру Криму

З огляду загальної концепції гуманітарного знання, його історичного, культурологічного і філософського змісту нові ідеологічні засади, які запроваджуються окупаційною владою в Криму, як би не хотіла це вибілити і окультурити РФ, є комплексною та консолідованою політикою, яка є продовженням політики ідеології СРСР і Російської імперії. Ця століттями відпрацьована схема впливу на менталітет і стирання національної ідентичності наразі ефективно реалізується Російською Федерацією на шкоду Україні і її народу. Окупанти привласнюють не тільки матеріальну культурну спадщину, вони, переписуючи історію на свій манер, намагаються змінити парадигму розвитку культури на окупованій території⁷.

Вплив окупаційної влади на культуру Криму відбувається в двох руслах.

³ <https://youtu.be/uiFANQEYgEU>, <https://www.facebook.com/ramazashvili.georgiy/posts/3258470277611925>

⁴ <http://www.gch-centre.ge/en/2020/01/29/internationalconference1-2/>

⁵ <https://youtu.be/XFUos-LYINI?si=zWEh8W20xF15rUq2>, https://youtu.be/jVBoS86u0Ug?si=Np0x32_7BY3yzdPe, <https://www.stopfake.org/ru/fejk-ukraina-vyigrala-sud-po-skifskomu-zolotu-iz-za-natsizma-i-okkultizma-v-evrope/>

⁶ <https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/plugins/pdfjs-viewer-shortcode/pdfjs/web/viewer.php?file=https%3A%2F%2Fkrymbezpravil.org.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2021%2F06%2FBuklet-PRESS-anhl.-sotssety.pdf&download=true&print=true&openfile=false&fbclid=IwAR1yumpSwzHxuOPm0Qt7QcvFj1U3E2ANSmFVdbuu-yKk-RY29i8QFi4HTQ>, https://arcrimea.org/en/analytics/2023/01/04/criminal-system-of-russias-looting-cultural-heritage-of-ukraine-in-occupied-territories/?fbclid=IwAR3TUj3Znu5H5LUSknxaGMviR6CJH85PXBNS5H5JCQIk0_ewMYjkfxxN7zs

⁷ <http://www.nrcu.gov.ua/schedule/play-archive.html?periodItemID=3546229&fbclid=IwAR3g1FTpMTolL3olAV5d0RMRNtl0gCmlEDpEcWVCUSgkFaEdq5E11wvlGeo>; <https://www.youtube.com/live/5IYwODXCDYc?si=Cc5KXq-SncF2IJvs>

Перше й основне, це ідеологічні проекти, які націлені на поєднання Криму саме з історією Російської імперії від часів імператриці Катерини II. Саме російським ученим приписується слава першовідкривачів кримських старожитностей (насправді це були французькі та німецькі науковці, англійські мандрівниці, польські та турецькі неогоціанти, такі як Фредерік Дюбуа де Монпере, Пітер Симон Паллас, Марі Холдернесс, Едмунд Хоєцький, Гійом Левасер до Боплан, Єлія Челебі та ін.).

Діяльність окупаційної влади в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» має тенденцію до нівелювання значення цієї античної та візантійської пам'ятки археології для світової спадщини ЮНЕСКО, натомість там розгортається концепція «колиски російського православ'я», для реалізації якої залучено фонд «Моя історія», підзвітний керівництву Російської православної церкви, і будується так званий археологічний парк «Новий Херсонес»⁸. Будівництво цього комплексу повністю змінить давній ландшафт навколо і на місці пам'ятки світового значення «Давнє місто Херсонес Таврійський і його хора», зараз підготовчими роботами вже знищено один із некрополів і частину передмістя Херсонеса. Біля паркану заповідника в охоронній зоні пам'ятки археології в безпосередній близькості до єдиних збережених і музеєфікованих залишків римської цитаделі в Північному Причорномор'ї знищено культурні нашарування і будується військовий об'єкт⁹.

Загалом ідеологічна замаскована під наукову діяльність окупаційної влади в Криму здійснюється через низку товариств:

- «Русское географическое общество» (очільники – Президент РФ В. Путін, Міністр оборони РФ С. Шойгу, прес-секретар президента РФ Д. Песков; фінансування – Роснефть, Газпром). Організації надають гранти на наукові дослідження та експедиції в Криму, історичні проекти з вивчення «Новоросії», генуезьких фортець і їхнього зв'язку з Італією, Туреччиною, Болгарією,

- «Российское историческое общество» (очільник – Директор Служби зовнішньої розвідки РФ С. Нарішкін, науковий керівник і співголова – академік РАН А.П. Дерев'яноко). Організації надають гранти на наукові дослідження, у пріоритеті – події на території України,

- «Российское военно-историческое общество» (очільники – помічник президента РФ В. Мединський, Спеціальний представник президента РФ з питань природоохоронної діяльності, екології та транспорту С. Іванов). Організації надають гранти на патріотичне виховання та молодіжну політику. Зараз в пріоритеті – окуповані території України),

- «Россотрудничество» (очільники – експрем'єр-міністр РФ Є. Примаков (за життя), Перший заступник голови Військово-промислової Комісії РФ Д. Медведев, засновник – МЗС РФ). В Україні були тісно пов'язані

⁸ https://zaxid.net/yak_rosiyani_znishhuyut_hersones_tavriyskiy_n1568258?fbclid=IwAR16Xj3rFbuMuo6Zg0lyKvwuX8Kf0_4WUbmK6EE5KEEo-SIOxni36Vbnnik,
https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/arkheolohiia-nauka-pozha-politykoiu-i-voienni-zlochyny/?fbclid=IwAR16DzyCKcbYgLN04Rqo_dRD914IFA76Et7zRqHkuOWyYRbQT05i-janYRW

⁹ https://zaxid.net/statti_tag50974/

з дослідницькими структурами НАНУ – мехмат, космос та авіація, археологія.

Структури Російської академії наук не демонструють жорсткого підпорядкування російській президентській вертикалі, очільники інститутів РАН залучені до президентських ініціатив через зазначені спільноти або фонди. Структура фондів погано «читається» на офіційних сайтах окрім фонду Моя історія, через який працює Патріарша рада по культурі РПЦ Тихона Шевкунова (духівник Путіна і новопризначений митрополіт Симферопольський і Кримський РПЦ (колишня єпархія УПЦ МП)), який також напряду керується особисто Путіним.

Найбільш активне – «Российское историческое общество». Воно націлене на виявлення нових родовищ нафти й газу переважно в Північному Льодовитому і Тихому океанах, а також дослідженням маршрутів транспортування незалежно від задекларованих цілей досліджень (морська біологія, клімат, тощо). Відомо, що до 2014 року великими археологічними експедиціями на місцях, де пізніше з'являлися вишки Роснефті керував академік А.П.Дерев'янка, який тоді очолював Сибірське відділення РАН. Штаб-квартира цього товариства вже зараз перебуває у процесі переїзду до Севастополя, де для його потреб виділено одну із пам'яток культурної спадщини – Константинівський рavelін.

Другий напрям – це переміщення рухомих об'єктів культурної спадщини за межі території Кримського півострову на територію РФ, зокрема до музеїв та архівів, які є своєрідними.

кунсткамери для зберігання викрадених цінностей інших народів. Таке переміщення РФ пояснює тим, що в музеях Криму недостатньо розвинена експозиційна практика, музейники мають низький професійний рівень, тому на місцях, де знайдені ці речі, їх наче б то не вміють ані представити, ані відповідним чином інтерпретувати. Таке знецінення штатних працівників кримських музеїв супроводжується масовим звільненням з цих установ досвідчених і найбільш кваліфікованих співробітників з великим досвідом роботи перш за все в міжнародних проєктах та з науковими ступенями. Останні півроку активно вивозяться колекції музеїв Севастополя, готуються до вивозу з музеїв АР Крим. За прикриттям «виставки або реставраційних робіт», росіяни вдало маскують процеси викрадення культурних цінностей України¹⁰.

Війна в Україні активізувала криміналітет на її території, що призвело до формування об'ємних чорних ринків продажу викрадених і іншим чином відчужених об'єктів культурної спадщини.

Перший нелегальний ринок активізувався одразу після окупації Криму і Донбасу – це інтернет-аукціони, де почали з'являтися археологічні предмети, характерні для пам'яток Криму і українського Сходу. Їх стан свідчив про те, що відкопані вони були значно раніше, оскільки предмети були вже відреставровані. Враховуючи величезну кількість «товару на продаж» та системність цього процесу наразі неможливо достеменно встановити, чи вони були викрадені з музейних фондів, чи походять

¹⁰ <https://www.rferl.org/a/russia-ukraine-cultural-appropriation-artifacts-looted-war/32657653.html?fbclid=IwAR2HlopLGscFGDUyyLcubhmXf5m3vyUzqSKfo605yvLkUlalwRqm4CMflyA>
<https://iananu.org.ua/novini/news2/1288-peremishchennya-kulturnikh-tsinnostej-pid-chas-vijni-i-faktor-okupovanogo-krimu?fbclid=IwAR1UsaHuY8NxMo2tVo1GERcvFG7mkuXv6diX-pOEZHbB6fU4df2FF4QDeYg>

з нелегальних колекцій, набутих у результаті пограбування археологічних пам'яток.

Продовження його функціонування було засвідчено низкою карних справ вже після широкомасштабного вторгнення у 2022 році, що відкрили наявні в Україні переміщені із Криму нелегальні колекції археологічних предметів і антикваріату. Їх власники на момент вторгнення вже втекли із країни, залишивши більші частини своїх колекцій. Функціонування його продовжується, як видно із карних справ щодо затриманих на кордоні колекцій антикваріату і археології, а також вилучених американською митницею археологічних предметів з України.

Другий – пов'язано безпосередньо з широкомасштабним вторгненням. Цей нелегальний ринок наповнився в першій половині 2022 року речами, що були вивезені із музеїв прикордонних областей, ймовірно, людьми, які були дотичні до їх функціонування. Такі предмети досі «спливають» у Європі в антикварних магазинах, де їх можна придбати за невелику суму як гарний сувенір.

Третій ринок – найбільший та найнебезпечніший, пов'язаний з відсутністю фізичного доступу до окупованих РФ територій, зокрема – до Криму. Там зараз зосереджено мільйони рухомих об'єктів культурної спадщини в музеях, наукових установах, університетах, архівах і бібліотеках. Частина предметів потрапила на територію Криму вже після окупації – це викрадені із музеїв півдня України

колекції та предмети, отримані в результаті археологічних розкопок протягом періоду окупації. РФ ввела в дію федеральний закон, який дозволяє проводити реєстрацію всіх предметів культурної спадщини, які мають відношення до Запорізької, Херсонської, Донецької і Луганської областей, в спрощеному режимі без державної експертизи. Так само ці предмети можуть бути зняті із реєстрації. Таким чином зараз повністю відсутній громадський контроль над колекціями культурної спадщини не лише зі сторони України чи світу, а і в самій Росії. Із цією подією співпав сплеск чорного ринку археологічних, антикварних речей і предметів, що мають художню цінність на інтернет-аукціонах.

Окремо варто відмітити вивіз творів художнього мистецтва із картинних галерей Криму на начебто тимчасові виставки в містах РФ. Це стосується творів Айвазовського із його музею у Феодосії і полотен Художнього музею ім. Крошицького у Севастополі. Наразі жодне полотно із переміщених на територію РФ не було повернуто в Крим.

Під виглядом виставок і реставрацій відбувається вивезення експозиційних речей і експонатів спеціального зберігання з Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Наразі вивезені експонати часів античності та середньовіччя до музею Новгородського Кремля і готуються до вивозу на наче б то реставрацію предмети основного фонду заповідника¹¹.

¹¹ <http://vgosau.kiev.ua/novyny/arkheolohichna-spadshyna-na-okupovanykh-terytotiyakh/1351-vyvezennia-arkh-tsinnostei-khersones?fbclid=IwAR3WiiTLQ7VDEkknQ6bzt7jUt5XF6wIw92CSM59GI9JrYVS-LzaFeAMwJHvA>,
<https://hromadske.radio/podcasts/my-ie-buly-y-budem-informatsynny-maraton/rosiiany-vyvezut-vse-shcho-vstyhnut-arkheolohynia-pro-arkheolohichnyy-zapovidnyk-khersones-tavriyskyy>

Археологічна спадщина в Криму окрім її використання в створенні нової російської ідеології піддається системному руйнуванню нелегальними розкопками, які відбуваються у зв'язку з авральними темпами створення нової воєнної інфраструктури, зокрема, оборонних споруд і будівництвом нових стратегічних об'єктів¹². Решта археологічних проєктів є результатом російської корупційної системи, коли ті, що ближче до владної годівнички, мають можливість просунути власний проєкт в державну програму.

Траса Таврида. Найбільше порушень відбулося під час будівництва траси військово-стратегічного значення Таврида, де більшість археологічних пам'яток по її слідуванню було без археологічних досліджень зрито бульдозером. Тільки невелика частина була розкопана археологами. При тім ці розкопки не можна назвати відповідними методиці наукових досліджень, науковці ледь встигали вибирати артефакти перед заходом техніки, часто керівниками експедицій і їх частин виступали низько кваліфіковані робітники музеїв або навіть громадських організацій, які не мали досвіду роботи в Криму. Рівень публікації результатів досліджень в виданнях РАН також низький.

Загальновідомо, що археологічні розкопки є руйнівним методом дослідження пам'ятки. Практика археологічних розкопок цивілізованого світу полягає у якомога меншому потраплянню археологічних пам'яток в зони будівництва, розробки проєктів із урахуванням уникнення потрапляння археологічних пам'яток в зони проведення земляних робіт.

Археологічна пам'ятка в значенні світової культури є своєрідним архівом, де зберігається інформація про минуле у цілісному вигляді, саме тому вона охороняється вся, разом із речами, що її наповнюють, без можливості їх видобувати чи переміщувати в тому числі із застосуванням пошукового обладнання. Встромляючи в землю лопату, археолог починає руйнувати пам'ятку. Тому вимоги до наукових археологічних досліджень надзвичайно високі і містять максимум доступних на момент розкопок методів аналізу, фіксації і опису пам'ятки, процесу розкопок і матеріалу. Якщо обставини не дозволяють якісно зафіксувати все розкопане, пам'ятку не можна піддавати розкопкам. Найліпший спосіб збереження археологічної пам'ятки – це залишення її у природному вигляді під шаром землі. Саме тому міжнародні норми регламентують можливість проведення розкопок в умовах збройного конфлікту лише за умови, якщо пам'ятка неминуче руйнується – їй загрожують процеси, які неможливо зупинити. Будівництво не є таким процесом, тому уся протяжність траси Таврида є вервечкою злочинів окупаційної влади щодо всіх пам'яток, які трапилися на шляху траси, незалежно від того, були вони розкопані, чи не були.

За ситуації, що склалася, російські музеї і наукові інституції користуються моментом для отримання нових речей для своїх фондів і експозицій, а також наукового фактажу для досліджень. Фактично це є чимось на кшталт наукового чи музейного мародерства.

Загалом російські науковці розглядають розкопки в Криму як заробіток, багато хто не

¹² <https://armyinform.com.ua/2023/08/15/fermery-na-tymchasovo-okupovanyh-terytoriyah-masovo-znosyat-kurgany-korystuyuchys-bezkarnisty-z-bokurf/?fbclid=IwAR3BONbnwM4QI0hkOI5BJPc3MHVY54omZkMCGJpyevKcQOIVzvpkSQL0Lvg>

гребує плагіатом робіт інших науковців без відповідних посилань на джерело.

3. Створення нової російської ідеології на основі пам'яток культурної спадщини України в Криму

Найбільше непокоїть ситуація із ландшафтними перетвореннями в Херсонесі Таврійському, де здійснюється господарська діяльність, несумісна із статусом заповідника. Пам'ятку використовують для проведення масових заходів, розмістивши на місці римської цитаделі, будівельні залишки якої пов'язані із присутністю військової влади Римської імперії в Тавриці, велику громіздку сцену із сучасною апаратурою для проведення театральних спектаклів і ряди сидінь для глядачів. Для цього ж було спаплюжено давній ландшафт біля вежі Зенона, де було збудовано вхідну групу для глядачів цього театру під відкритим небом. Варто зазначити, що ця частина Херсонеса містить найдавніші наземні будівельні залишки дохристиянського часу, тому перекриття їх тимчасовими будівельними конструкціями виглядає цілеспрямованим актом, направленим на зміну історико-ідеологічного значення заповідника. Унікальний античний пам'ятник і його складові поступово і непрямом замінюється середньовічним, що, ймовірно, в подальшому стане основою ідеї «колиски російського православ'я»¹³.

Пам'яткоохоронною катастрофою є діяльність із «звільнення» від археологічних об'єктів ділянки під військовими частинами автобату

і школи водолазів, що знаходяться під давніми оборонними стінами Херсонеса. Там розкопками було відкрито новий квартал передмістя, який розташовано в охоронній і буферній зоні Херсонесу Таврійського. Після досліджень він потребував музеєфікації і долучення до заповідної ділянки городища Херсонесу. Натомість всю територію на місці військових баз передали під будівництво так званого археологічного парку «Новий Херсонес». Наразі унікальні залишки херсонеського некрополя і територія передмістя забудовуються.

То цієї ж категорії порушень відноситься так звана реставрація Бахчисарайського палацу. Так, справжню кримськотатарську ідентичність намагаються замінити новою концепцією, яка на цьому етапі виглядає лояльною російській владі ідеєю. Результат – це нефахові реставраційні роботи Ханського палацу, що призвели до його руйнування і нанесли незворотну шкоду, що, ймовірно, є результатом існування певних корупційних схем при використанні виділених на роботи коштів окупаційної влади.

Велика кількість об'єктів натомість взагалі не реставрується, попри їх критичний стан. Зокрема і сари південного берега, генуезькі пам'ятки, мечеть хана Узбека у першій столиці ханів – Солхаті тощо.

II. Питання демографії Криму і проблема визначення цільових аудиторій¹⁴

Проблема змін демографічної ситуації

¹³ <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/kam-iana-khersones-i-tavrijskyj-mohyla-rosijske-pole-chudes-na-spadshchyni-iunesko/?fbclid=IwAR172ej0WWbZpYozOIBHYIW5-KvX5uPv4BiauVNqcjAkD4H3gtNxWv59RE>

¹⁴ У аналітичній довідці використані всі доступні відкриті джерела інформації щодо демографії Криму. Російські джерела використані, оскільки вони містять офіційні наукові дані щодо демографії, які наразі не є спростованими, тому також підлягають аналізу.

в Криму недостатньо досліджена, окрім демографічних втрат від депортацій наприкінці 1940-х рр. та епізодичних публікацій. Це пов'язано з особливостями роботи із джерелами (демографічна статистика, зокрема – переписи населення), відсутністю школи історико-демографічних досліджень та політизованістю проблеми. З часом звісно увага переключилась на питання, пов'язані із депортацією та втратами кримських татар.

Зміни складу населення Криму після 1944 року вивчались поодинокими дослідниками, наприклад, Петром Вольвачем, Ельвірою Сеітовою. Публікувалась низка документальних збірників, але фокус все одно залишався на депортаціях, поверненні та облаштуванні кримських татар. Це не є погано, а лише вказує на масштаб роботи, яка має бути здійснена українською та зарубіжною науковою спільнотою в справі дослідження півострова, його історії та культурної антропології. Наразі ми можемо лише в загальних рисах накреслити етнічний склад населення Криму (див. дані в таблицях). Оскільки від цього залежить і політика пам'яті, і культурна політика щодо Криму в цілому, ми в своїх рекомендаціях не конкретизуватимемо питання етнічного характеру з огляду їх першочерговості, оскільки це буде очевидним лише після деокупації. Проте загальні тенденції і тренди можна виділити вже зараз.

Загальні тренди чисельності та національного складу населення Криму такі:

1. Спрощення етнічної палітри за рахунок а/ виселення та депортацій італійців, німців,

кримських татар; б/ Голокосту та пораймос (геноцид ромів); в/ «прийняття» етнічної приналежності титульної нації (російської) заради побутових вигод.

2. Збільшення чисельності мігрантів за рахунок переселень після II світової війни, після здобуття незалежності та повернення кримських татар, після окупації півострова, а відтак – часткове розмивання традиційної культури, руйнування та знищення історичної спадщини, при одночасному насадженні невластивих півострову наративів та практик.

3. Нарощення домінування російського етносу в результаті політики переселення, депортацій, насаджування російської ідентичності

4. Процес збільшення питомої ваги українців, який відбувався протягом останньої чверті XX – перших років XXI століття, зупинився у 2014 разом із окупацією Криму.

Демографічні дані по періодах

1930-ті – 1944. Упродовж 1930-х років на територію Криму тікали українці та меншою мірою росіяни. Люди рятувались від колективізації, Голодомору, репресій, вербувались на будівництва об'єктів п'ятирічок. Але Великий терор призвів до значних втрат серед певних етнічних груп населення самого Криму також – наприклад, німців (близько десятої частини)¹⁵. Важлива зміна відбулась наприкінці 1930-х. У Всесоюзному переписі населення 1939 р. по Криму вперше українців було виділено окремою групою – 154,1 тис. осіб (13,7 % населення) і вони стали третьою за чисельні-

¹⁵ <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8942/1/omel.pdf>

¹⁶ До цього українців як окрему етнічну групу в Криму не виділяли. Це не означає, що українців в Криму не було, проте їх називали малоросами і не виділяли як окремий етнос (коментар додано на особисте прохання керівника проєкту – Е.К.)

Таблиця 1. Чисельність та національний склад Криму (кінець XVIII ст. – 2014 р.)

Рік	Населення, тис. осіб	У тому числі, %			
		кримські татари	росіяни	українці	інші національності
60–70-ті рр. XVIII ст.	454,7	90,5	0,0	0,0	9,5
1793	127,8	87,8	5,0	0,7	6,5
1859	331,3	73,0	12,6	4,0	10,4
1897	546,7	35,6	33,1	11,8	19,5
1914	749,8	28,7	41,2	8,6	21,4
1926	713,8	25,1	42,2	10,8	21,8
1939	1126,4	19,4	49,6	13,7	17,3
1959	1201,5	0,0	71,4	22,3	6,3
1970	1813,5	0,1	67,3	26,5	6,1
1979	2135,9	0,5	68,4	25,6	5,5
1989	2430,5	1,6	67,0	25,8	5,6
2001	2401,2	10,2	60,4	24,0	5,4
2014	2284,8	10,2	65,3	15,1	9,4

Джерело: 60–70-ті рр. XVIII ст. та 1793 р. – Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав / РАН; Институт российской истории. – М., 2003; за решту років – дані переписів та обліків Російської імперії, СРСР, України, РФ, авторські розрахунки.

(Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.011>)

Чисельність населення Криму по рокам, тис. осіб

1939	1126,4
1944, літо	379
1945, літо	633
1959	1 201,5
1989	2 430,5
2001	2401,2
2014, 1 січня	1967,2 (2,35 млн разом з Севастополем)
2014, 1 жовтня	1889,4
2016, 1 січня	1907,6
2020, 1 січня	1912,6 (разом з Севастополем 3,11 млн)

стю етнічною групою (за росіянами й кримськими татарами)¹⁶.

Друга світова війна принесла драматичні зміни.

1941 рік – депортація німців радянською владою, Голокост

1942 рік – депортація італійців

1944 – депортовано кримських татар (194 тис), болгар, вірмен, греків та німців

1944-1946 – депортація демобілізованих татар, остарбайтерів, репатрійованих із Німеччини та Австрії в 1945 р., депортованих із Західної Європи протягом 1945 р. представників цієї національності, що служили у збройних формуваннях Німеччини¹⁷.

Натепер існує лише одне наукове дослідження документів періоду голодомору щодо Криму, що лише підтверджує нагальну необхідність вивчення цього періоду¹⁸.

1945-1954. Ключовий виклик відбудови Криму, особливо в контексті депортацій, – кількість працездатного населення (2\5 довоєнного рівня). Людські ресурси стали «bottle neck» радянських відбудовчих проектів. Відповідь була знайдена доволі швидко та цілком в межах управлінської традиції радянської влади – переселення громадян у Крим, з різною, а часто й нульовою, мірою добровільності. 12 серпня 1944 було прийнято відповідну постанову Державного комітету оборони («Про переселення колгоспників в райони Криму») та переселення стартувало.

В 1944 р. з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) і чотирьох українських (Київської, Він-

ницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян. Найбільшу велику кількість господарств передбачалося переселити з Краснодарського краю в Алуштинський і Судакський райони, зі Ставропольського краю. З Української РСР у Куйбишевський район Криму мали переселити 3 000 господарств. ДКО вимагав поряд із колгоспниками переселити голів колгоспів і сільрад, учителів, лікарів, агрономів, зоотехніків, комбайнерів, трактористів. Категорії населення, яким пропонували зміну місця проживання, – селяни та демобілізовані солдати. Переселяли родинами і ключовою вимогою була наявність кількох працездатних осіб у складі. Управління процесом здійснювало Переселенське управління при Раді Міністрів РРФСР та Головне управління з організованого набору працівників і переселення сімей при Раді Міністрів УРСР за тісної співпраці з Переселенським відділом при Раді Народних Комісарів Кримської АРСР (з 1945 р.). Найбільший потік переселенців був у Алуштинський, Білогірський, Бахчисарайський, Балаклавський, Куйбишевський, Старо-Кримський, Судакський, Ялтинський райони. У 6 районів (Красно-Перекопський, Ленінський, Первомайський, Роздольненський, Сакський і Чорноморський) переселення не відбувалося. З часом перелік російських регіонів, звідки здійснювалось переселення, розширювався. У 1952 р. список російських «донорів» було доповнено, разом із Воронезькою і Рязанською до нього було включено ще Курську, Московську, Ростовську області. Загалом з України до Криму за пе-

¹⁷ <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.011>

¹⁸ https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2559-martin-oleksandr-kislj-narativi-velikogo-golodu-poglyad-z-obokh-bokiv-perekopu?fbclid=iwar0qmw-dcw24ihoyjvalpflprjuu3dg0hokngzugowmc5xq-1liwq5p_y0

ріод із 1944 до 1953 р. переселили 7586 господарств колгоспників, тоді як із російських областей переселили 21 294 господарства, із Чуваської АРСР – 10635 ¹⁹.

Але це був рух в обидва боки. Потужним був і відтік переселенців – через важкі умови, складнощі адаптації, брак житла, питної води тощо. Обіцяну при переселенні допомогу не виділяли, або виділяли із запізненням, її однозначно було недостатньо. Тож з'явився феномен «зворотництва» (обратничество). До початку 1950 р. більше половини (56,6%) переселенців покинули негостинний Крим. За період 1950–1953 рр. ситуація покращилась ненабагато – до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3 071 родина (26%)²⁰.

Процес переселення тривав і в наступні десятиліття, щоправда з меншою інтенсивністю та напругою. Втім, із зростаючою результативністю по мірі облаштування умов життя на півострові. Дослідники говорять про понад 100 тисяч лише працездатних переселенців за період 1944–1960 рр. Фактична ж кількість переселенців була більшою – адже переселення відбувалось родинами²¹. Приблизні підрахунки дають підстави говорити *загалом про 468 тисяч, які прибули на півострів за 1944–67 роки* ²².

1954 – 1991. В цей час триває облаштування півострова. Важлива зміна – з'явилося розуміння потреби системних кроків, які би утримали переселенців на місці. Впровад-

Роки вселення	Прийнято сімей (людей)	Вибуло родин
1944–1950	20956 (70955)	10900
1951–1955	13777 (50550)	2408
1956–1960	28853 (108112)	5528
В загалом з 1944 року по 1960 рік	63586 (229617)	18833

Таблиця 1.

Найменування областей виходу	Прийнято сімей	Людей
Вінницька	540	2000
Волинська	195	724
Дрогобицька	158	607
Житомирська	567	2160
Закарпатська	136	498
Київська	272	984
Львівська	114	408
Полтавська	525	1811
Рівненська	221	862
Сумська	377	1371
Станіславська	15	58
Тернопільська	206	741
Хмельницька	563	2046
Чернігівська	199	700
Черкаська	329	1186
Чернівецька	126	440
Всього	4543	16596
По внутр. обласному переселенню	81	288
Всього по області	4624	16884

23

¹⁹ DOI: 10.18500/1819-4907-2017-17-1-59-63

²⁰ Сеитова Э. И. Послевоенное переселение в Крым: стартовые шаги и первые структурные проблемы // <https://elibrary.ru/item.asp?id=36399563>

²¹ <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8942/1/omel.pdf>

²² http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2012_2/11.pdf

²³ Дані станом на 1 серпня 1959

жуються заходи, які мали би створити інфраструктуру регіону, – житлову, соціальну, виробничу. Таким чином, переселенці мали би більше можливостей в Криму. Наприклад, було побудоване житло (3–6 тис. будинків на рік впродовж 1956–1959 рр.). Провідною тенденцією після передачі Криму Україні стало зростання числа українців на півострові. Але мова йде лише про абсолютні цифри. У порівнянні з іншими етнічними групами все було не так райдужно. Продовжується нарощування кількості росіян на півострові. Так, за переписом 1970 року Крим вже став найбільш «російським» регіоном України (67,2% загальної кількості жителів). Українців, для порівняння, було 26,5% мешканців²⁴.

В цей період потроху почалось повернення із Центральної Азії татарських родин. Звісно, це були одиничні випадки і радше це було виключення із правил, але таке все ж відбувалось²⁵. Наприкінці 1980-х цей процес закономірно інтенсифікувався. В останні роки існування СРСР здійснювались спроби реалізації програм щодо їх підтримки.

1991-2014. Демографічна ситуація на півострові в цей період була аналогічна із ситуацією у всій Україні. 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їх скасування не повинне призвести до утиску прав і законних інтересів громадян, які проживають нині на відповідних

територіях. Весь тягар відновлення історичної справедливості щодо кримськотатарського народу був перекладений на незалежну Україну.

Повернення кримських татар на півострів не могло компенсувати втрат від еміграції, високої смертності та падіння народжуваності. Впродовж 2003-2013 рр. чисельність населення АРК зменшилась на 20,6 %. Особливо стрімкі темпи скорочення населення відбувались у степовій частині – причинами були складнощі із перепрофілюванням та пере пристосуванням економіки регіону до умов ринкової економіки. Так, спостерігалось зниження чисельності сільського населення в таких районах як Первомайський, Нижньогірській, Ленінський та Джанкойський²⁶. Натомість зростало населення Севастополя та Сімферополя, а також курортних регіонів.

Ключовим процесом цього періоду було зменшення питомої ваги українців, зростання питомої ваги росіян та кримських татар. Це стало закономірним наслідком фактичної відсутності державної демографічної політики на півострові.

2014-2022. Після анексії півострова, окупаційна влада проводить політику насильницької зміни демографічного складу населення. Мова йде про заходи, спрямовані на заохочення переселення на півострів російських громадян, витіснення наявного лояльного або нейтрального по відношенню до

²⁴ <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/79.pdf>

²⁵ 1972 р., 3 листопада. – Інформація Державного комітету Ради Міністрів УРСР ЦК Компартії України про прибуття у порядку планового переселення в Кримську область з Узбецької РСР сімей кримських татар Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С. 180–181; Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – С. 202–203

²⁶ https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ_2016_3_49-55.pdf

України населення (українців та кримських татар) російськими громадянами. Згідно з даними офіційної статистики РФ, тільки в Севастополі 2020 року міграційний приріст склав рекордні 184,7 осіб на 10 тисяч населення (загалом у цілому в Криму цей показник дорівнює 21,2 людини на 10 тисяч населення. Для порівняння, у Московській області він склав 19,4 людини на 10 тисяч населення.

Дані Міністерства соціальної політики свідчать, що станом на серпень 2021 року 50 449 осіб отримали статус внутрішньо переміщених з тимчасово окупованої території АР Крим та міста Севастополь. Проте, реальна кількість громадян України, які виїхали із півострова, може сягати від 60 до 100 тисяч осіб. При цьому кількість тих, хто в'їхав на півострів із території РФ, може сягати від 500 до 800 тисяч осіб²⁷. Інші оцінки дають цифру у 800 тисяч – 1 мільйон²⁸. Хоча офіційна статистика може й не показувати такого бурхливого зростання через приховування даних, небажання приїжджих реєструватись тощо.

Попередні висновки щодо етнічної політики і реінтеграційні виклики:

Насильницьке та цілеспрямоване втручання у демографічні процеси на півострові, штучна зміна етнічного, вікового та гендерного складу населення створює надзвичайно серйозні проблеми для майбутньої реінтеграції Криму до складу України. Мова про проблеми правового характеру (питання майна, громадянства, податкового резиденства то-

що), ідеологічного та політичного (очевидно, що лояльні ідеї російського імперіалізму населення не виїде із поверненням української держави на півострів, залишаючись фактором військової небезпеки та політичної напруги), соціального характеру (питання пенсійного, медичного та іншого забезпечення населення, що прибуло за час окупації півострова). Це створюватиме також прецедент для маніпуляції настроями та відповідно нестиме загрозу територіальній цілісності у подальшому (сепаратизм стане поширеним явищем).

В той же час відповідно до відсутності інтересу до переселення в Крим серед українців в роки незалежності, варто прогнозувати, що між Кримом і країнами Європи українці оберуть країни Європи. Швидше за все, така ж проблема виникне і після деокупації із російськими громадянами, які лишається в Криму, що може спричинити міграційну кризу в країнах Європейського Союзу.

III. Протидія новій російській ідеології у Криму та реінтеграційні заходи

- Майбутні наукові дослідження в контексті національної пам'яті, політика деколонізації: історія і культура корінних народів України; історія і культура українців Криму; ліквідація інститутів Гетьманщини, Запорізької Січі і Кримського ханства, колонізація Криму і створення російської колонії "Новоросія" кінця 18-першої половини 19 ст.; масові переселення народів в СРСР після

²⁷ <https://krymbezpravil.org.ua/ru/tematycheskye-obzor/zvit-za-rezultatamy-doslidzhennia-polityky-rosiyskoi-federatsii-shchodo-nasylnytskoi-zminy-demohrafichnoho-skladu-naselennia-okupovanoi-terytorii-krymskoho-pivostrova-rezyume/>

²⁸ https://www.blackseanews.net/files/crimean_library/UKR_Socio-Economic_Occupied_Crimea_2020_November_3th%20edition.pdf

звільнення від нацистської окупації; переселення селян до Криму після 1954 року; Крим у II Світовій війні, національна політика в українському Криму від 1917 року – дотепер. Ці наукові дослідження разом із публічними заходами і спеціальними програмами культурної політики (виставки, меморіали, музеї, пам'ятні місця), котрі розроблятимуться на основі висновків науковців, мають отримати цільову аудиторію – всіх кримчан і ширше, всіх громадян України. Важливо створити якісний суспільний дискурс, який має сформував суспільний запит на політику деколонізації із використанням напрацювань постколоніальної теорії. Такий підхід пропонуємо для поліетнічних регіонів, які історично склалися. Він є м'якшим за обраний наразі в Україні курс деколонізації. Це у свою чергу викликати менше спротиву у етнічних росіян, які теоретично виступатимуть провідниками імперської ідеї у деокупованому Криму. Важливо не відштовхнути від себе ту частину етнічних росіян, що постійно проживають в Криму, які виступають проти імперської ідеї, зробити їх голос основним в політиці деколонізації від російської етнічної меншини.

- **Демократизація через культуру.** Однією з цілей ми визначаємо пояснити кримчанам, що таке демократія, показати різницю між тим, що вони чують зараз і тим, що є демократією насправді. Навчити брати на себе відповідальність за свої рішення, дії і вибір. Одним із шляхів подання такої інформації є історія античної демократії, виникнення власності на землю, приватної і громадської власності, інститутів влади тощо. Важливо, що таким чином буде ілюструватися давня кримська історія і залучатимуться пам'ятки археології й архітектури, залучиться туристична й освітня складова.

- **Історія релігії.** Дуже важливим є кейс по історії релігії, зокрема раннього християнства. Це має спростувати міф про Крим – колиску російського православ'я й актуалізувати вивчення ранньохристиянських старожитностей Криму, викликати інтерес до вивчення писемних джерел до середньовічної історії Криму і християнства в Криму, вивчення давніх мов.

- **Політика національної пам'яті. Трагедія II Світової війни.** По історії II СВ вже готовий до реалізації проект по музеєфікації Інкерманських штолень. Він повинен надати повну інформацію по трагедії оборони Севастополя, показати дії Кремля у 1942 році як воєнний злочин. Дуже мало досліджень по подіям II СВ на сході Криму, зокрема про Аджимушкайські катакомби в Керчі. **Депортації в Криму під час II СВ.** Створення меморіалу жертв депортацій із Криму є пріоритетним завданням після деокупації. Окрім центрального музею є потреба у розробці мапи знищених поселень депортованих громад, місць, де ще зберіглася їхня забудова із створенням інтерактивних табличок, де має міститися вся топографічна і ономастична інформація. Такі меморіальні місця мають зв'язувати в єдине ціле у майбутньому меморіалі.

- **Політика декомунізації.** Крим є одним з регіонів, де дотепер висока популярність саме комуністичної ідеології. Вона там сприймається альтернативою як російському націоналізму, так і рашизму у нинішньому його варіанті, визначає також альтернативний шлях РФ, відмінної від імперського минулого. У головах у кримських адептів комунізму конгломерат із цілей та моральних принципів, але внутрішній конфлікт між різними лівими течіями кримського пабліку дає простір для діяльності та перенесення уваги кримчан із

квазіутопічних цілей на реальні і нагальні потреби і завдання громад.

- **Демографія.** Наразі практично відсутні наукові дослідження по демографії Криму у ХХ ст. – насамперед йдеться про період з 1944 до 2014 (по районах). Найперше, що необхідно для подальших реінтеграційних планів – це детальний аналіз демографічного складу Кримської області, згодом у II половині ХХ ст. загалом. Такі дослідження мають надати інформацію про потенційні цільові аудиторії в Криму, де ми відштовхуємося від тези про нівелювання національної ідентичності у кримчан протягом останніх трьох поколінь. Також важливо мати так званий суспільний портрет кримчанина для подальшого визначення його культурних потреб через призму знівельованої національної ідентичності. Це важливо також для відпрацювання національної політики в Криму, запобігання міжнаціональним конфліктам, які буде намагатися роздмухати РФ.

- **Пам'ятки.** Після деокупації очікується нагальна потреба у обліку, обстеженні і реставрації монументальних пам'яток культурної спадщини, що потерпають як від нефахової реставрації або їх відсутності під час окупації, так і зазнають пошкоджень під час деокупації воєнним шляхом. Для реалізації цієї потреби необхідна розробка програми підготовки фахівців із моніторингу стану пам'яток під час і після деокупації, а також підготовки реставраторів для рятувальних робіт на таких пам'ятках. Для моніторингу і проведення рятувальних досліджень на пам'ятках археології необхідне створення спеціального підрозділу в складі Збройних Сил України із залученням військовослужбовців – археологів за цивільним фахом і цивільних фахівців-археологів, що

мають досвід роботи в зоні ведення бойових дій. Подібні підрозділи також потрібні для здійснення охоронних, моніторингових і евакуаційних заходів в зоні ведення бойових дій для музеїв, заповідників, архівів, бібліотек, пам'ятних місць, інших об'єктів культурної спадщини в межах дії обох протоколів Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту.

- **Організації.** Для реалізації політики реінтеграції у сфері культури необхідно створення кримських філіалів Інституту національної пам'яті, інститутів НАН України – історії України, археології, етнографії, мовознавства, сходознавства, Національної агенції з охорони культурної спадщини, спеціального підрозділу в складі ЗСУ. На етапі підготовки вони можуть функціонувати як підрозділи у складі існуючих інституцій.

- **Шляхи реалізації.** Реалізація запропонованих заходів в процесі підготовки до деокупації планується через механізми діяльності, що наділені своїми функціональними повноваженнями: Представництво Президента в Автономній Республіці Крим і м. Севастополь, Міністерство з питань тимчасово окупованих територій України, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. В процесі і після деокупації реалізація заходів відбуватиметься через військові і військово-цивільні адміністрації, згодом через ОТГ, місцеві і центральні органи влади.

- **Комунікація до, під час і після деокупації.** Канали комунікації із кримчанами до деокупації для отримання ними інформації про

культуру плануються через інтернет і радіо-трансляції. Під час деокупації інформація поширюватиметься через інтернет, радіо і телетрансляції, а також на паперових носіях, зокрема газети, листівки, плакати, інші інформаційні та агітаційні матеріали. Після деокупації комунікація здійснюватиметься всіма можливими способами зв'язку і телекомунікацій, а також через соціальних педагогів, психологів, інших соціальних працівників, волонтерів, громадський актив, тощо.

IV. Очікувані короткострокові

результати:

Культурна спадщина:

1. Створити наратив культурної політики в Криму (наприклад, Крим – брама до європейської історії, Крим: спадщина Гераїв, Тризуб об'єднує, Крим – ключ до Чорного моря, Крим – територія заповідників, Крим і атакізми імперій, Крим: у пошуках джерел, Крим: в обіймах ласкавого моря, Крим – земля легенд і героїв тощо). Отримати результати демографічних досліджень і розділити реалізацію наративів і їх послідовність для різних територіальних одиниць відповідно до їх національного складу.

2. Розпочати процес реституції об'єктів культурної спадщини, споруд і майна, незаконно відчужених РФ на території АР Крим і м. Севастополь.

3. Провести державний аудит всіх об'єктів культурної спадщини нерухомих і рухомих (музеї, заповідники, архіви, бібліотеки, пам'ятки археології, архітектури, визначні місця, пам'ятки монументального мистецтва, колекції і збірки об'єктів культурної спадщини,

одиначні об'єкти культурної спадщини, що зберігаються (перебувають на балансі) місцевих державних організацій і органів влади тощо) незалежно від форми власності (державна, комунальна, приватна) після деокупації АР Крим і м. Севастополь.

4. Створити реєстри всіх категорій пам'яток культурної спадщини на основі висновків аудиту.

5. Створити нові плани управління об'єктами культурної спадщини (згідно із європейським розумінням культурної спадщини, нормами охорони і використання об'єктів культурної спадщини, прийнятих у країнах ЄС), на їх основі – штатних розкладів установ, що займаються управлінням і зберіганням культурною спадщиною, кошторисів, планів упорядкування музейних, заповідних, бібліотечних і архівних просторів, тощо.

6. Створити програми диджиталізації культурної спадщини, створення цифрового продукту на сайтах установ, що зберігають і використовують культурну спадщину. Кінцевим продуктом має бути не просто оцифрований документ, а створення бази даних, цифрового каталогу, 3D, інтернет-порталу, сайту. Тобто ідеться про створення цифрового продукту, готового до споживання, а не лише цифрової копії культурних цінностей. Такі проекти вже кілька років реалізуються Українським культурним фондом²⁹.

7. Створити дослідницьку складову у штатному розкладі установ, що управляють, зберігають і використовують культурну спадщину, повернути науковців до роботи в цих установах, сприяти дослідженням українських науковців культурної спадщини Криму як

²⁹ https://ucf.in.ua/m_lots/63c3e2b43bde1f6e4647eda6

пріоритетних за умови здійснення таких досліджень на світовому науковому рівні.

8. Провести моніторинг зв'язків із російськими культурними установами організацій і установ на рівні керівництва і співробітників незалежно від їх реєстрації (у РФ і інших країнах), установами, заснованими дійсними або колишніми громадянами РФ або їх партнерами, підсанкційними особами, тощо.

9. Розробити методичні матеріали і переліки пам'яток культурної спадщини, які становлять найбільшу цінність і підпадають під небезпеку знищення в умовах деокупації для ЗСУ.

Національна ідентичність:

1. Розробити спеціальні програми (вживу і віртуально включно із соцмережами) по збереженню і підтримці національної ідентичності всіх народів, що історично проживають в Криму. В поняття національної ідентичності закладається мовна ідентичність, генеалогічні дослідження власних родин, створення історичних і краєзнавчих товариств під егідою УІНП при музеях, бібліотеках і архівах, віросповідання, упорядкування місць поховань, встановлення інформаційних табличок про події і постаті національної історії, тощо.

2. Розробити стратегію мовної політики на деокупованих територіях із використанням російської мови в перехідний період і поступовим переходом до української шляхом зменшення відсотку використання російської у публічному просторі за досвідом реалізації дерусифікації на території материкової України.

3. Здійснити прогноз ефективності переведення населення Криму із російської як мови міжнаціонального спілкування на українську чи англійську.

4. Визначити ризики у разі сталості російської мови як мови спілкування в громадах Криму. Розробити систему противаг і інкорпорування російськомовного регіону до культурного простору України через публічний і культурний простір (мова культурного продукту, мова наукового продукту, мова реклами, мова вуличних табличок, сленг тощо).

5. Розробити систему вивчення англійської та інших мов ЄС для кримчан на базі саме української філології через українські культурні і культурно-просвітницькі товариства.

Національна пам'ять:

6. Розробити спеціальні програми по збереженню національної пам'яті українців, корінних народів України та національних меншин України, що історично проживають в АР Крим і м. Севастополь. До цих програм має увійти вивчення подій депортації корінного народу України – кримських татар, а також процесів, що призвели до нівелювання національної ідентичності корінних народів – караїмів та кримчаків; національних меншин України: вірмен, болгарів, греків та німців, а також суміжних територій, вивчення історичного досвіду оборони Севастополя у всіх війнах, що вела Російська імперія та СРСР, за реальними фактами історичних джерел і відповідними висновками щодо діяльності російського і радянського керівництва цих кампаній. Особливу увагу варто приділити вивченню періоду історії Криму з 1944 по 1953 рр., з 2014 до завершення окупації Криму, – в порівнянні із періодом з 1954 по 2014-й.

7. Створити програми диджиталізації джерел національної пам'яті.

8. Створювати культурний продукт (кінопродукція, фотоматеріали, виставки, фестивалі,

конкурси, відеоігри, квести, онлайн-екскурсії тощо) для населення окупованих територій АР Крим і м. Севастополя, який подаватиме правдиву інформацію про історичні події новітньої історії Криму, а також історію і культуру населення Криму у давнину, середньовіччя і за доби модерну.

9. Розробити стратегію деколонізації і декомунізації деокупованих територій Криму із врахуванням перехідного періоду в комплексі із етапами мовної політики.

V. Очікувані довгострокові результати:

Створення поліетнічного інклюзивного національного культурного простору в Криму. (Держава Україна створює умови для розвитку культури всіх народів Криму як інклюзивного культурного простору).

Основою для інклюзивного національного проекту може стати поліетнічне минуле півострова, яке існувало до російської колонізації у XIX ст., та було знищено упродовж першої половини XX ст. (тут мова не тільки про депортації воєнних років, а також про наслідки голоду 1920-х, репресій 1930-х років, а також довготривалі наслідки російської імперської політики XIX ст.).

Поліетнічне минуле Криму включало італійців, німців, вірмен, караїмів, євреїв, кримчаків, українців, росіян та безперечно кримських татар. Історії співіснування та співтворення кримської унікальної культури, традицій, атмосфери можуть надихати та слугувати моделлю для творення відкритого та комфортного кримського простору в межах держави Україна в майбутньому.

Всі ці народи лишили в Криму свій культурний спадок в матеріальних і нематеріальних культурних цінностях, через толерантне ставлення до яких, ефективний проєктний менеджмент об'єктів культурної спадщини, збалансовану культурну політику і політику пам'яті, адміністративні заходи і законодавчі ініціативи, неупереджене наукове вивчення, популяризацію культури можна досягти поставленої мети і очікуваного результату.

Додаток

Реалізація культурної політики через соціальну роботу

Можна прогнозувати, що у АР Крим та м. Севастополі представниками влади на перших етапах деокупації та процесів реінтеграції будуть військові та військово-цивільні адміністрації обласного та районного рівнів. Розраховувати на достатню кількість представників місцевого самоврядування навряд чи доведеться. Оскільки законних органів місцевого самоврядування на території окупованого Криму нині не існує, то ВА-ВЦА будуть створені в усіх селах, селищах і містах, яких на півострові нараховується близько тисячі. Це передбачатиме утворення близько 1000 адміністрацій, що в умовах кадрового голоду буде проблематичним.

Як вважають експерти³⁰, Україні варто вже зараз провести реформу місцевого самоврядування на рівні громад в Криму. Для цього, зокрема, необхідно внести зміни до порядку добровільного об'єднання територіальних громад з метою створення об'єднаних

³⁰ <https://www.helsinki.org.ua/articles/plan-zakhodiv-z-realizatsii-strategii-deokupatsii-ta-reintehratsii-krymu-shcho-zminylosia/>

територіальних громад на території АР Крим та м. Севастополь відповідним розпорядженням Кабінету Міністрів України до відновлення повного контролю над територією. Подібна адміністративно-територіальна реформа на рівні районів вже була проведена в 2020 році, коли Постановою³¹ Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-ІХ, що набере чинності після деокупації, були утворені нові райони в АР Крим та м. Севастополі.

Теоретичні та нормативні основи соціальної роботи в ОТГ

У соціальній роботі є два основних підходи – клієнтоцентрований та проблемно-орієнтований. В основі соціальної роботи з клієнтом (яким ми бачимо в нашому випадку громаду населених пунктів деокупованих територій та Криму в цілому) лежить технологія *оцінки потреб клієнта*. Надалі вживаються заходи щодо допомоги в задоволенні індивідуальних базових та навчанні самоорганізації власних зусиль у використанні або створенні ресурсів для задоволення решти потреб.

Поєднання вищезазначених підходів дасть у результаті певну матрицю найбільш затребуваних соціальних послуг. Потреба в них буде залежати або від наявних запитів клієнтів, або у результаті оцінки потреб та переконанні в необхідності скористатися соціальною допомогою чи послугами. Відповідно, та громада, яка завдяки доступу до таких послуг створить або хоча б збереже свій соціально-економічний та соціально-культурний потенціал, буде більш привабливою для проживання.

Напрямки та технології соціальної роботи на деокупованих територіях щодо подолання наслідків окупації та викликів у процесі реінтеграції ТОТ АР Крим та м.Севастополя

Соціокультурна політика інтеграції буде впливати з кількісного та етнонаціонального складу населення ТОТ на момент деокупації.

Зважаючи на травмуючі наслідки окупації, крім базових (кризових) видів соціальних послуг, однією з основних технологій соціальної роботи для реалізації цілей Проекту виступатиме соціальна анімація як спосіб активізації громади, підвищення рівня залучення її мешканців до вирішення важливих питань.

За досвідом соціальної роботи у країнах Європи та Північної Америки, соціальну анімацію розглядають як вид соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на реалізацію певних дій з метою оздоровлення соціального клімату певного середовища, створення атмосфери креативності, допомоги людям адаптуватися до соціальних змін, сприяння їх інтеграції в соціокультурний простір, спонукання до взаємодії та порозуміння людей в групі. У структурі соціальних програм розвитку особистості серед професійних обов'язків фахівця соціальної сфери анімація (або організація вільного часу), серед функцій котрої виділяють, зокрема, просвітницьку та агітаційну діяльність, залучення населення до культурно-масових заходів.

Прогнозовані дії ВА-ВЦА та підпорядкованих суб'єктів

З метою реалізації завдань Проекту можна запропонувати наступні кроки ВА-ВЦА

³⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>

населених пунктів деокупованих територій АР Крим у соціальній сфері щодо подолання наслідків окупації та викликів у процесі реінтеграції:

1. Облік та аудит закладів соціальної та культурної сфери, складання актів щодо їх готовності для надання соціальних послуг.

Форми діяльності: наказ голови ВА-ВЦА або заступника\ці з гуманітарних питань про створення робочої групи; розробка аудиторської документації; проведення аудиту; аналіз готовності для надання соціальних послуг та видання оцінки та рекомендацій для власників закладів.

2. Атестація кадрів служб та закладів, складання планів підвищення кваліфікації для синхронізації сфери соціальної політики.

Форми діяльності: наказ голови ВА-ВЦА або заступника\ці з гуманітарних питань про атестацію кадрів (методична допомога – міністерство соціальної політики), відповідальні керівники закладів складають план підвищення кваліфікації.

Проведення навчальних семінарів та тренінгів – МСП та НДО з відповідним досвідом.

3. Проведення опитування в громадах з метою складання соціальних паспортів ОТГ як основи для коротко- та середньо термінових програм соціального розвитку.

Форми діяльності: створення робочих груп у громадах з метою опитування мешканців щодо необхідності в базових соціальних послугах; методична допомога МСП та НДО щодо складання соціального паспорту ОТГ, стимулювання громадського обговорення такого документу, де обов'язковим має бути компонент історичної довідки про населений пункт та національно-релігійні групи населення.

4. Створення/залучення ресурсів для коротко- та середньострокових програм соціальної допомоги населенню громад; пошук партнерів (угоди, договори про співпрацю), створення хабів для концентрації гуманітарної допомоги.

Форми діяльності: наказ голови ВА-ВЦА про створення робочих груп в ОТГ для складання короткотермінового плану соціального розвитку, визначення першочергових задач по забезпеченню базових соціальних послуг; створення інформаційного банку потенційних партнерів, налагодження комунікації з волонтерськими ініціативами та ГО.

5. Сприяння створенню та функціонуванню громадських організацій та само організованих груп мешканців з метою вирішення локальних задач у громаді.

Форми діяльності: поширення за ініціативою відповідних структур ВА інформації та стимулювання до участі у навчальних програмах на зразок школи лідерів НДО, підготовки за програмою «Школи громадської участі» (ІСКМ), програми розвитку соціального підприємництва.

6. Поширення у громадах за рахунок поєднання цифрових та волонтерських ресурсів консультативної допомоги та пропагандистської діяльності щодо способів та форм організації отримання необхідної для самопомоги\самозабезпечення інформації.

Форми діяльності: наказ голови ВА-ВЦА про створення офіційних інформканалів громадської комунікації зі зворотнім зв'язком; поширення візуальної та інфографічної продукції щодо шляхів та способів отримання соціальної допомоги, працевлаштування, консультацій зі соціальних питань. Сприяння ВА-ВЦА поширенню участі НДО та ГО у процесі

навчання самоорганізації громад, пошуку та використанню локальних ресурсів для створення робочих місць та історичної пам'яті.

7. Популяризація та сприяння організації історичних, культурних та етнографічних заходів у громадах на паритетних началах з метою відновлення і створення традицій громади, демонстрації економічного та соціокультурного потенціалу.

Форми діяльності: лист голови ВА-ВЦА або заступника/ці з гуманітарних питань з викладенням переваг та успішних прикладів реалізації заходів у громадах України та рекомендаціями ОТГ щодо участі у конкурсах на співфінансування організації історичних, культурних та етнографічних заходів.

Показники вимірювання соціальних (соціокультурних) послуг в ОТГ: кількість соціокультурних закладів в ОТГ; кількість осіб, які скористалися послугами соціокультурних закладів в ОТГ; кількість заходів, проведених соціокультурними закладами та громадськими колективами ОТГ, кількість осіб, які взяли у них участь. Кількість та якість публікацій про заходи у ЗМІ, соцмережах. Кількість осіб, які позитивно оцінили свою участь у таких заходах.

Показники вимірювання соціального капіталу ОТГ: кількість осіб, які мають членство в асоціаціях і клубах за інтересами; зайняті у сфері благодійництва або волонтерство; кількість та розвиненість ГО та НДО.

Сфера охорони культурної спадщини в контексті подолання наслідків окупації та викликів у процесі реінтеграції ТОТ, зокрема АР Крим та м. Севастополь.

Станом на 2014 рік на території півострову Крим на обліку у держави знаходилося більше

5 тис. пам'яток національного та місцевого значення. Крім цього, на території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя зареєстровано 26 музеїв та 5 історико-культурних заповідників, в яких зберігаються музейні предмети та музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. Окрім них на території півострова діяло чимало приватних музеїв і зберігалася необлікована кількість приватних колекцій. Кількість музейних предметів державної частини Музейного фонду, що залишилися в музейних закладах, розташованих на території АРК та м. Севастополя станом на 01.01.2014 р. становила 1 247 360 предметів, проте, станом на зараз держава Україна не володіє повною інформацією щодо кількості, місця знаходження і стану, як культурних цінностей, так і нерухомих об'єктів культурної спадщини що знаходяться на півострові Крим.

Створюючи з півострова вітрину пропаганди колоніальної державної політики та просуваючи тези про Крим як про "споконвічну" та "невід'ємну" частину території Росії, Російська Федерація дев'ять років веде масштабну кампанію з незаконного, і економічно недоцільного будівництва, що супроводжує не менш масштабна кампанія з незаконного проведення розкопок об'єктів культурного надбання, знищує велику кількість пам'яток. Більшість фактів знищення та/або пошкодження об'єктів матеріальної культурної спадщини України в Криму Російською Федерацією широко представлені у відкритих джерелах інформації – медіа, офіційних ресурсах та базах органів державної влади РФ. Зокрема відомо про чисельні випадки знищення та пошкодження культурних та історичних пам'яток під

виглядом їх “реставрації” та “відновлення” (палацовий комплекс Кримських ханів в м. Бахчисарай, Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора), проведення незаконних археологічних розкопок, вивезення культурних цінностей України за територію півострову, привласнення культурної спадщини та історії.

Здійснюючи черговий злочин проти культурної спадщини України, РФ відверто ігнорує думку місцевого населення, порушує норми міжнародного права, українського, а інколи і власного законодавства.

Держава Україна не має доступу до цього культурного надбання та наукових даних про нього, що позбавляє Україну, як державу, і народи що її населяють, права на культурну спадщину та історичну пам'ять.

Також слід врахувати, що характер діяльності окупаційної влади РФ у Криму у сфері будівництва, та у проведенні незаконних археологічних робіт, виявив комплекс проблем, які демонструють недосконалість українського

законодавства і структури нормативних актів, системи адміністративного апарату, що регулюють відносини у сферах будівництва та контролю в охороні культурної спадщини.

Масштаби знищення культурної спадщини у результаті господарської діяльності, незаконних пошукових робіт, у результаті незаконної діяльності підконтрольних РФ інституцій, у Криму, та бойових дій на території інших окупованих регіонів, у контексті деокупації територій і повоєнної відбудови, ставить Україну перед викликом негайного реформування цих сфер.

Визначення викликів. Національне законодавство не узгоджене з міжнародним у ракурсі питань захисту та збереження об'єктів культурної спадщини, зокрема під час збройного конфлікту.

Україна є учасницею низки міжнародних договорів, що містять норми щодо захисту культурної спадщини, зокрема серед документів, які були ратифіковані Україною:

Міжнародний договір	Дата набрання чинності для України
Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року	06/02/1957
Перший протокол 1954 року до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року	06/02/1957
Другий протокол 1999 року до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року	30/06/2020
Конвенція Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями 2017 року	11/09/2017 (дата підписання, ратифікації не було)

Всі вище перелічені договори не є повністю ратифікованими та інтегрованими до національного законодавства. На практиці це виглядає наступним чином

а. Відсутні офіційні українські переклади деяких з перелічених вище Конвенцій (усіх крім Другого протоколу 1999 року), що ускладнює роботу державних органів, юристів, військових, представників культурних інституцій та інших зацікавлених людей у питанні захисту культурної спадщини.

б. Термінологія, яка використовується у міжнародних договорах, не співвідноситься з тією, що застосовується у національному законодавстві (більшість міжнародних договорів, спрямованих на захист і охорону культури як такої, використовують термін “культурні цінності”, однак не національне законодавство, яке надалі використовує терміни “культурна спадщина”, “національні цінності”, що не відповідають ні ратифікованим міжнародним договорам, ні викликам, потребам та запитам національної, зокрема правоохоронної, системи, та створюють правовий дисонанс та неможливість використання механізмів захисту та охорони культурних цінностей).

с. Деякі з перелічених договорів містять норми, які є обов’язковими для імплементації в національне законодавство – зокрема Конвенція Ради Європи 2017 року та деякі положення Другого протоколу 1999 року – однак, Україна досі не розробила законопроект, спрямований на гармонізацію національного права з урахуванням норм міжнародних договорів.

д. Законопроекти з метою завершення процесу ратифікації Україною міжнародних договорів переходять з одного відомства до іншого без належного опрацювання, висновків чи результатів, що у свою чергу фактично

унеможлиблює їх реальне застосування та не забезпечує необхідний захист та повагу до культури України.

За даними Офісу Президента України, станом на кінець 2022 року, проекти законів України “Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов’язані з культурними цінностями” та “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з ратифікацією

Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов’язані з культурними цінностями” були опрацьовані в Офісі Президента України та повернуті Міністерству закордонних справ України для доопрацювання (лист № 02-01/136 від 31.01.2022).

Міністерством закордонних справ України поінформовано Офіс Президента України про те, що пакет документів, необхідних для ратифікації Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов’язані з культурними цінностями, надіслано для доопрацювання Міністерству юстиції України (лист №017/7128-02 від 02.02.2022).

Війна в Україні активізувала криміналітет на її території, одним із напрямів діяльності якого є пограбування пам’яток археології і нелегальне переміщення культурних цінностей в процесі незаконного продажу і відчуження, що сформувало величезний чорний ринок старожитностей, які походять із України. Враховуючи масштаби пограбування та вивезення культурних цінностей з України, та діяльність РФ, що примножує виклики, необхідна ратифікація Україною конвенції ЮНІДРУА (Рим, 24 червня 1995) з метою приєднання до міжнародних механізмів правових норм для цілей

реституції і повернення культурних цінностей між договірними державами.

Ця конвенція є міжнародним інструментом завдяки якому здійснюється боротьба з незаконною торгівлею культурними цінностями.

Конвенція ЮНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності, застосовується до звернень міжнародного характеру: а) щодо реституції викрадених культурних цінностей; б) щодо повернення культурних цінностей, вивезених з території певної договірної держави з порушенням її законодавства, що регламентує вивезення культурних цінностей з метою охорони її культурної спадщини.

Назарі в Україні існує невідповідність кримінально-правового регулювання незаконного обігу археологічних предметів обсягу нелегального ринку.

Відсутні спеціальні кримінально-правові норми, що встановлюють відповідальність за незаконне набуття, зберігання та відчуження археологічних культурних цінностей. Санкції ст.ст. 193 та 198 КК України не здатні стати надійним стримуванням для подібної незаконної діяльності.

Необхідно не лише посилити відповідальність за вчинення цих правопорушень, але й передбачити у зазначених статтях кваліфікуючі ознаки щодо випадків, коли предметом протиправних посягань є археологічні предмети, які мають історичну, наукову, художню чи культурну цінність. Існує нагальна потреба у нормативному закріпленні ознак, за яких відповідне суспільно небезпечне діяння, що завдає значної шкоди суспільству і державі, буде кваліфіковано як тяжкий злочин.

Національні правоохоронні органи не мають достатньої потужності та ресурсів, зокрема людського, для розслідування справ стосовно

порушень проти культурних цінностей України: недосконалість національного законодавства, відсутність достатньої кількості професіоналів, відсутність доступу до місця злочину, обмеженість матеріалів з відкритих джерел тощо.

Відсутність реєстру об'єктів культурної спадщини України, які були пошкоджені та/або знищені, або проти яких були скоєнні інші порушення норм міжнародного та національного права України, у результаті збройної агресії РФ з 2014 року.

Наразі існує умовний перелік об'єктів культурної спадщини України, які були знищені чи пошкоджені після 24 лютого 2022 року без урахування об'єктів, що знаходяться на окупованих територіях Кримського півострову, Донецької та Луганської областей.

Дані, представлені в такому вигляді, є обмеженими і неповними для використання їх в діяльності правозахисних цілях. Зосередженість тільки на епізодах, що виникли після початку повномасштабного вторгнення, створює хибну картину щодо характеру діяльності РФ від початку війни з 2014 р. та допомагає спробам ворога відокремити питання Криму від його діяльності на іншій території України.

У сфері господарських відносин, що виникають в процесі впровадження будівництва, здійснення містобудівної політики на рівні держави і органів місцевого самоврядування діяльність з дослідження і охорони об'єктів археології не врегульована.

В системі нормативних актів, що регулюють будівництво, відсутні чіткі процедури, що запобігають знищенню пам'яток археології під час будівництва. Власники нерухомості, як і проектувальники, органи місцевого самоврядування, що відповідають за дозвільні

процедури, дуже часто не мають достовірної інформації, щодо розташування об'єктів археології при здійсненні будівництва, як і чіткого алгоритму дій при їх наявності, або виявленні безпосередньо під час проведення будівельних робіт.

Ситуація ускладнюється відсутністю геоінформаційної складової в реєстрах об'єктів культурної спадщини, їх неповноти, відсутністю спроможних органів контролю в сфері будівництва, та великі масштаби чорного ринку культурних цінностей в Україні.

Своєю чергою, органи контролю в сфері охорони культурної спадщини подекуди також неспроможні виконувати свої функції через територіальну віддаленість чи недостатню підтримку від місцевої влади, в рамках повноважень якої зараз вони виконують свої функції, або інституційно, коли вони не створені або існують лише формально.

Масштаби знищення археологічної спадщини у Криму, під час будівельних робіт і іншої господарської діяльності окупаційної адміністрації, пов'язаної з земельними роботами, організації незаконних археологічних експедицій співмірні з об'ємом її знищення у результаті воєнних дій і "чорного копу" загалом в Україні. Однак проблеми, що виникають в розрізі господарської діяльності і "чорних копачів", не зникнуть після війни і будуть загострюватись. В процесі деокупації і повоєнної відбудови через недосконалість законодавства і відсутність чіткої вертикалі виконання повноважень та відповідальності, відсутності надійного та кваліфікованого кадрового ресурсу в сферах культурної спадщини та містобудування Україна може створити підґрунтя для подальшого знищення культурного надбання України в Криму у великих масштабах.

Питання захисту та збереження культурної спадщини України, як такої, не є одним з головних на порядку денному як держави України, що є стратегічною помилкою у контексті того, наскільки ця сфера впливає на формування національної ідентичності.

Діяльність Міністерства культури та інформаційної політики в сфері культурної спадщини є неефективною і непослідовною через відсутність розуміння важливості цієї теми в Україні та поєднанні в міністерстві функцій з формування відповідної політики та контролю.

Наразі констатується відсутність як такої стратегії розвитку, захисту та підтримки української культури, зокрема з урахуванням триваючого збройного конфлікту.

Рекомендації щодо культурної політики України

Рекомендації державним органам влади України

Міністерству культури та інформаційної політики України разом з Міністерством юстиції України та Міністерством закордонних справ України, Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України, – Кабінету Міністрів України розробити та подати на розгляд Верховній Раді України.

Верховній Раді України.

Внести та затвердити зміни до національного законодавства України:

1. Законопроект зміни положення Закону України "Про культурну спадщину", зокрема статтю 1, де містяться визначення "культурної спадщини", "об'єкту культурної спадщини", "рухомого об'єкту культурної спадщини",

“нерухомого об’єкту культурної спадщини” у відповідність до норм міжнародного права, зокрема до положень Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року, Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 року, Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року, Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства 2005 року,

2. Законопроект про нематеріальну культурну спадщину України та її захист на основі ратифікованої Україною Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 року.

3. Законопроект щодо змін до Закону України “Про охорону археологічної спадщини”, зокрема:

а) доповнити статтю 1 Закону визначенням *“археологічний предмет”* як вид культурних цінностей, у відповідності відповідно до закону “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей”,

б) доповнити визначення *“археологічна спадщина”* у статті 1 цього Закону словами: *“археологічна спадщина належить народу України та не може належати окремим особам”*,

в) визначити у Законі, що предмети, які перебувають у володінні приватних осіб і не були заявлені на реєстрацію у встановлений термін відповідно до Порядку державного обліку археологічної спадщини, вважаються незаконно набутими та підлягають вилученню та занесенню до державної частини Музейного фонду України.

1. Встановити заборону на продаж археологічних предметів через мережу Інтернет та здійснення будь-яких інших онлайн-послуг, пов’язаних з такими діями.

2. Встановити кримінальну відповідальність за реалізацію продажів археологічних предметів через мережу Інтернет та здійснення будь-яких інших онлайн-послуг, пов’язаних з такими діями.

3. Внести зміни до Законів України “Про охорону археологічної спадщини”, “Про регулювання містобудівної діяльності” (у “Містобудівний кодекс” у разі його прийняття), до Земельного та Водного кодексів України, зокрема: встановити поняття *“археологічна експертиза”* шляхом ініціації та розробки відповідного законопроекту щодо змін до вище перелічених актів.

4. Ініціювати в експертній, науковій, та громадській площині процес обговорення реформ направлених на створення механізму протидії незаконному обігу археологічних предметів, залучити до цих заходів депутатський корпус.

За результатом цієї роботи сформувані пакет змін до законодавства та інших нормативних актів, та внести ці пропозиції на розгляд Верховної Ради України та Кабінету міністрів України.

Верховній Раді України, Президенту України, Кабінету Міністрів України.

Внести та затвердити зміни до Кримінального кодексу України наступного порядку:

- доповнити Кодекс новим розділом “Посягання на об’єкти культурної спадщини України”, де була б передбачена відповідальність за знищення, руйнування, пошкодження,

крадіжку предметів, що мають культурну цінність, привласнення або заволодіння ними, їх контрабанду, посягання на нематеріальні об'єкти культурної спадщини України. Положення, які увійдуть у розділ, мають співвідноситися та не суперечити міжнародним договорам з питань захисту та збереження культурних цінностей, згода на які надана Україною”;

- визначити у статтях 178б, 193, 201, 298, 298(1), що злочини, пов'язані з посяганням на об'єкти культурної спадщини, незаконним привласненням культурних цінностей, що належать або повинні належати державі, не мають строку давності для притягнення до кримінальної відповідальності;

- встановити відповідальність за неповернення вивезених за межі України культурних цінностей, зокрема археологічних, дозвіл на вивезення яких було надано у порядку передбаченим національним правом України шляхом доповнення новою статтею у розділі VI “Кримінальні правопорушення проти власності”;

- посилити кримінальну відповідальність за проведення незаконних пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини та таких дій, вчинених з використанням екскаваторного або іншого важкого обладнання та механізмів, що не відповідають чинним методикам проведення археологічних досліджень на об'єктах археологічної спадщини, шляхом внесення змін до статті 298;

- замінити “розграбування національних цінностей” на “будь-які форми незаконного привласнення майна, зокрема об'єктів культурної та археологічної спадщини України,

у випадку збройного конфлікту” шляхом внесення змін до статті 438.

Міністерству закордонних справ України, Міністерству юстиції України, Міністерству культури та інформаційної політики України, – Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України.

Завершити процес ратифікації міжнародних договорів та їх імплементації і гармонізації з національним законодавством.

Зокрема:

1. Надати на розгляд Верховної Ради України у найкоротші терміни фіналізовані пропозиції щодо тексту законопроектів, пояснювальні записки до них, інші необхідні супровідні документи відповідно до норм національного законодавства та офіційні переклади текстів договорів у рамках розробки законопроектів “Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями” та “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями”.

2. Розпочати процес консультацій з питання ратифікації Конвенції ЮНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності (Рим, 24 червня 1995).

3. Здійснити та розмістити на офіційному сайті Верховної Ради України у найкоротші терміни офіційні переклади текстів ратифікованих Україною таких міжнародних договорів:

а) Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року.

б) Перший протокол 1954 року до Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року.

Кабінету Міністрів України

Внести зміни до роботи окремих органів виконавчої влади державних та місцевих органів, до компетенції яких відносяться питання зі сфери культури та інформаційної політики

1. Створити окремий орган (відомство) з функцією контролю за реалізацією політики у сфері охорони культурної спадщини.

- Вивести з переліку повноважень Міністерства культури і інформаційної політики України та органів місцевого самоврядування сферу контролю за діяльністю у сфері охорони культурної спадщини, створивши окремий підпорядкований Кабінету Міністрів України контролюючий орган, внести відповідні зміни до законів України таким чином, щоб розмежувати повноваження з формування політики охорони культурної спадщини і контролем за її виконанням.

- Такий орган контролю, підпорядковується Кабінету міністрів України, має мати структурні підрозділи за територіальним принципом, у тому числі у Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, що здійснюватимуть свою діяльність незалежно від органів місцевого самоврядування. Таким чином, органи місцевого самоврядування, Міністерство культури та інформаційної політики України, відповідальний за формування та реалізацію політики у сфері культури орган державної влади Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, залишають за собою повноваження з формування політики у сфері охорони культурної спадщини, але звільняються від

необхідності здійснювати контроль, а новоутворені органи контролю культурної спадщини стають інституційно стабільними та не залежать від впливу місцевої політики і її спроможності у цій сфері.

- Такий орган здійснює нагляд за дозвільними процедурами у сфері містобудування та земельної політики в частині охорони об'єктів нерухомої культурної спадщини, визначає необхідність проведення археологічної експертизи, здійснює контроль за веденням археологічних та пошукових робіт, за порядком ведення державного обліку музейного фонду України.

- Такий контрольний орган має здійснювати моніторинг стану об'єктів нерухомої культурної спадщини, у координації з науковими інститутами та в інтересах розслідування злочинів проти культурної спадщини, зокрема тих що здійснені підконтрольними РФ організаціями під час окупації півострова Крим.

- Такий контролюючий орган входить в довідні органи при Міністерстві культури і інформаційної політики України та при органах місцевого самоврядування, які беруть участь у формуванні політики в сфері культурної спадщини; здійснює нагляд за заповідними територіями, об'єктами культурної спадщини та дотриманням режиму їх зон охорони; здійснює планові та позапланові перевірки на цих об'єктах; координує свою діяльність із правоохоронними органами та службою з будівельного контролю.

- До задач такого органу з контролю належить здійснення моніторингу в інтересах розслідування злочинів проти культурної спадщини, зокрема тих, що здійснені підконтрольними Російській Федерації адміністраціями/організаціями під час тимчасової

окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

- У складі органу контролю культурної спадщини створюються інспекційні структурні підрозділи, що здійснюють патрулювання за територіальним принципом, з метою охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини, що знаходяться за межами населених пунктів. Працівники таких структурних підрозділів повинні мати право: перевіряти документи на право проведення археологічних та пошукових робіт, зупиняти чи припиняти видані дозволи на їх проведення, доставляти осіб які здійснюють правопорушення в сфері культурної спадщини до органів Національної поліції, вилучати в них спеціальні засоби, за допомогою яких робиться така діяльність, проводити фотографування, звукозапис та відеозйомку як додаткові заходи для запобігання та розкриття порушень, складати протоколи про адміністративні та кримінальні порушення в сфері охорони культурної спадщини, вільно відвідувати підприємства, установи та організації, які здійснюють діяльність на територіях зон охорони об'єктів культурної спадщини, перевіряти документи, що посвідчують особу під час здійснення своїх посадових обов'язків, використовувати відповідно до законодавства спеціальні засоби.

2. Здійснити реформування всієї структури Міністерства культури і інформаційної політики України (МКІП).

Здійснити реорганізацію структури МКІП таким чином, щоб забезпечити ефективну діяльність апарату, прозорість підпорядкування та звітності (як внутрішньої, так і зовнішньої). МКІП має формувати, реалізовувати державну політику у сфері культури, мови, релігії та інформації, а також забезпечувати збереження

та примноження культурної спадщини України, сприяти розвитку культурних та креативних індустрій, зокрема через освіту та культурні ініціативи, активному залученню суспільства до такої діяльності, створенню та укріпленню зв'язків у сфері культурної політики між компетентними та іншими зацікавленими державними та місцевими органами влади, здійснювати просування цифрового культурного контенту та послуг на території України та за її межами. Повноваження в сфері контролю за діяльністю з охорони культурної спадщини повинні бути передані окремому органу підзвітному Кабінету Міністрів України. МКІП має сприяти визначенню та ефективній реалізації зовнішньої культурної та інформаційної діяльності України, та діяльності, що стосується українських закладів за кордоном.

Міністерству культури та інформаційної політики України (МКІП).

Внести зміни до окремих видів діяльності та нормативних актів органів виконавчої влади, та їх структурних підрозділів:

1) Забезпечити відкритість та прозорість роботи МКІП, публікацію у відкритому доступі планів роботи та звітів (щомісячних, кварталних, піврічних та річних) про їх виконання.

2) Забезпечити здійснення постійного оновлення інформації, розміщеної на офіційному сайті МКІП, що стосуються його роботи, її результатів та нормативно-правової бази діяльності органу.

3) Внести зміни в Положення про музейний фонд України (далі – Положення) та до Інструкції з організації обліку музейних предметів, зокрема, передбачивши детальні процедури державного обліку археологічних предметів,

як тих що передаються до музейного фонду України приватними особами, тих що були знайдені випадково та вилучені з незаконного зберігання, визначити терміни протягом якого такі предмети мають бути заявлені на реєстрацію.

4) Передбачити відповідно до Положення МКІП функціонування єдиного загального електронного міжвідомчого реєстру культурних цінностей, що становлять історичну, археологічну, мистецьку цінність, яку мають наповнювати відповідні культурні та наукові установи. База даних цього реєстру повинна містити категорії, що використовуються в музейному обліку культурних цінностей, а також у діяльності правоохоронних органів, органів охорони культурної спадщини.

5) Запровадити реєстр обліку об'єктів нерухомої культурної спадщини України по аналогії з реєстром культурних цінностей. Він має бути відкритою інтерактивною платформою та повинен створюватись у комплексі з геоінформаційною системою, пов'язаною з земельним кадастром України, та даними містобудівних кадастрів населених пунктів, або як частина загальнонаціонального містобудівного кадастру. Реєстр повинен містити категорії даних облікової документації нерухомих об'єктів культурної спадщини, їх значимість як культурної чи історичної цінності, статус (пам'ятка національного чи місцевого значення, пам'ятка ЮНЕСКО, пам'ятне місце), його стан до моменту знищення чи пошкодження внаслідок збройної агресії РФ проти України з 2014 року, обставини такого знищення та пошкодження (дата, час, виконавці, засоби здійснення правопорушення тощо), норми права – національного та міжнародного, зокрема гуманітарного, які стосуються

обов'язків держави-окупанта щодо поводження з культурними цінностями, – які було порушено. Реєстр повинен бути пов'язаний з даними єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, повинен бути зручним у використанні, органами державної та місцевої влади, що виконують повноваження у сфері містобудування, будівельного контролю, органами з контролю у сфері культурної спадщини, правоохоронними органами, приватними установами та особами що здійснюють свою діяльність у сферах реставрації та дослідження нерухомих об'єктів культурної спадщини, в сфері містобудування та землекористування.

6) Створити реєстр втрачених культурних цінностей, тих що знаходяться у власності інших держав, цінностей що було втрачено або що зниклими через різні історичні події, так і тих, і що були викрадені та вивезені незаконним шляхом, місце перебування яких та форму власності потенційно може бути встановлено, які можуть бути повернуті до України шляхом придбання або обміну музейним фондом з іншими країнами, так і в результаті кримінального розшуку та конфіскації у рамках роботи українських та міжнародних органів правопорядку. Такий реєстр повинен бути створений по аналогії з реєстром культурних цінностей, з аналогічним набором даних про об'єкти.

7) Надати дані з реєстрів, визначених у п. 2-3 нижче компетентним органам правопорядку, Міністерству закордонних справ України та іншим державним органам влади України з метою притягнення до відповідальності, реалізації принципу невідворотності покарання та створення бази для подальшої відбудови, відшкодування та повернення викраденого.

8) Запровадити профільний розділ на офіційному веб-сайті міністерства, присвячений діяльності щодо реалізації політики, направленої на захист культурної спадщини України в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі.

9) Спільно з Міністерством юстиції України, Міністерством закордонних справ України, правоохоронними органами України, зокрема прокуратурою України, та іншими державними органами влади здійснювати постійний моніторинг, фіксацію та періодичне інформування, зокрема суспільства, щодо будь-яких незаконних переміщень культурних цінностей України владою Російської Федерації, маршрутів таких цінностей, причетних до такого переміщення та їх фактичного місцеперебування. Всі виявлені цінності та інформація щодо них має бути занесена до відповідного електронного міжвідомчого реєстру, та поширена з міжнародними партнерами (до моменту створення окремих органів контролю у сфері охорони культурної спадщини, надалі ці функції передати їм).

10) Створити спільно з правоохоронними органами України окремий реєстр осіб, відповідальних за вчинення правопорушення щодо культурних цінностей України. Внести на розгляд уряду України перелік таких осіб для їх подальшого внесення до санкційного списку, або накладення на них інших дисциплінарно-правових санкцій (до моменту створення окремих органів контролю у сфері охорони культурної спадщини, надалі ці функції передати їм).

11) Створити сталі, прямі механізми фінансування археологічних експедицій, зокрема тих, що займаються рятівними археологічними роботами, необхідність ведення яких

виникає через злочинні дії осіб, що призвели до пошкодження чи руйнування археологічної пам'ятки, та через природні процеси, що змінюють ландшафт.

Інституту археології НАН України разом із Міністерством культури та інформаційної політики України, Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України.

Здійснити відповідні дії в рамках законодавства України:

1) Розробити та оприлюднити "Порядок проведення археологічної експертизи" на основі запропонованих змін до законодавства щодо "археологічної експертизи" та положень вище перелічених актів, у якості обов'язкової процедури, що передуює розробці та погодженню проектів містобудівної документації.

2) Оновити відповідні інструкції реагування у випадку надзвичайної ситуації або збройного конфлікту в Україні.

Закладам, що зберігають на постійній основі об'єкти культурної спадщини (музеям, галереям, архівам, бібліотекам, заповідникам, науковим інститутам тощо), за підтримки Міністерства культури і інформаційної політики України:

1) Налагодити інституційну спроможність на постійній основі забезпечувати оцифрування музейних фондів.

2) Створити механізми швидкого реагування у випадку надзвичайної ситуації або збройного конфлікту відповідно до прописаних у першому і другому протоколі Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту.

Офісу Генерального прокурора України, регіональним прокуратурам, Національній поліції України, Службі Безпеки України, Державній прикордонній службі України, Державній митній службі України:

1) Підвищити інституційну спроможність правоохоронних органів, порядку рівня знань Держмитслужби та Держприкордонної служби в частині роботи з об'єктами культурної спадщини, з метою більш ефективного розшуку та повернення викрадених цінностей, боротьби з пограбуванням та знищенням культурних пам'яток України, протидії контрабанді культурними цінностями.

2) Створити в Офісі Генерального Прокурора України структурний підрозділ, який спеціалізуватиметься в галузі злочинів проти культурної спадщини України.

Запропонований порядок реалізації дій, передбачених розділом цих Рекомендацій

1) Верховна Рада України має завершити ратифікації міжнародних договорів з питань захисту та охорони культурної спадщини, розпочинає консультації з питання ратифікації Конвенції ЮНІДРУА.

2) Верховна Рада України має закріпити законодавчо термінологію у діючому законодавстві України, що буде надалі визначено в національно-правових актах: приведено у відповідність, врегульовано розбіжностей з міжнародним правом, зокрема у Законах України "Про охорону археологічної спадщини", "Про охорону культурної спадщини", "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей".

3) Верховна Рада України законодавчо вдосконалює Кримінальний Кодекс України

щодо питання посилення відповідальності та підвищення рівня тяжкості злочинів у сфері культурної спадщини, врегульовує розбіжності в тлумаченні термінів у Кримінальному Кодексі України, законодавством в сфері охорони культурної спадщини та Міжнародного гуманітарного права.

4) Верховна Рада України вносить на розгляд рекомендації та ухвалює необхідні зміни до Закону України "Про музейну справу" та, відповідно до внесених змін доручає Кабінету Міністрів України удосконалити порядки "Положення про музейний фонд України" та "Інструкцію з організації обліку музейних предметів", запроваджуючи процедури диджиталізації обліку музейної спадщини.

5) Верховна Рада України вносить та ухвалює зміни до Законів України "Про охорону археологічної спадщини", "Про регулювання містобудівної діяльності", де прописує поняття "археологічна експертиза" у якості обов'язкового етапу розроблення та погодження проєктів містобудівної документації.

6) Верховна Рада України вносить та ухвалює зміни до Закону України "Про охорону культурної спадщини", де розмежує сферу контролю і реалізації політики, надалі Кабмін створює необхідну службу з контролю, реформує структуру Міністерства культури.

7) Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики та Міністерство культури та інформаційної політики України розробляють механізм протидії незаконному обігу археологічних предметів та подають Верховній Раді України проєкти змін до діючого законодавства України.

Післямова

Одним із основних загальних висновків аналізу стану культурної спадщини на окупованих територіях, актуальної ситуації із політикою історичної пам'яті і національною свідомістю в окупованому Криму, етнічною, демографічною і культурною політикою, яка здійснювалася в Криму протягом життя останніх трьох поколінь, тобто 75-ти років, аналізу чинного законодавства України щодо культурної спадщини є існування загальної тенденції незмінності державної політики в усіх цих сферах не лише в окупованому Криму, а подекуди і на неокупованих територіях України із часів УРСР. Нагальність реформ в галузі управління і охорони культурних цінностей, імплементації норм міжнародного права в українське законодавство є тим більш актуальним у зв'язку із початком переговорних процесів доєднання

України до Європейського Союзу. Реформування сфери культури, напрацювання демографічної і міграційної політики, посилення ролі громад і створення системи допомоги держави у їх функціонуванні – все це є складові культурної політики, політики пам'яті і національної ідентичності. Без здійснення цих реформ створення людиноцентричного європейського простору є неможливим, деокупація територій може обернутися сепаратистськими рухами, а колосальні зусилля, які ми зараз докладаємо у веденні війни проти Російської Федерації, загибель наших громадян виявляться марними. Все це призведе до критичної політичної кризи, яку ми ще не пережили, котра поставить під загрозу існування держави. Отже, ми, експерти напрямку культурної політики, вважаємо за необхідне якомога швидше розпочати означені реформи.